

Умбетов М.Н.
**Қазақстан Республикасында
халықаралық деңгейде адам
құқығын қорғау**

Бұл мақалада адам құқықтарына байланысты туындаған мәселелерді шешудің кешенді жүйесін дайындау. Жұмыстың әдістемелік негізі жалпы адам құқықтарын халықаралық деңгейде қорғауға байланысты шет елдік және отандық ғылымдардың ғылыми зерттеулері құрады. Зерттеу жүргізу барысында жүйелік талдау, эксперттік бағалаулар және тағы басқа ғылыми әдістер қолданылды. Қазақстан Республикасындағы адам құқықтарын халықаралық деңгейде қорғау және қорғауға байланысты органдар мен ұйымдардың кешенді жүйесін саралауға бағытталған.

Түйін сөздер: ҚР Конституциясы, ҚР заңдары, адам құқықтары, халықаралық шарттар.

Umbetov M.N.
**Basic human rights issues at the
international level in Kazakhstan**

The aim of the work is to address human rights issues arising in connection with the preparation of a complex system. The methodological basis of the work related to the protection of human rights at the international level, both foreign and domestic science research. During the study, the analysis of the system, reputation and other scientific methods. Related to the protection of the international protection of human rights in the Republic of Kazakhstan and aimed to analyze the complex system of agencies and organizations.

Key words: Constitution of the Republic of Kazakhstan, right human to protect, Rules laws of Kazakhstan.

Умбетов М.Н.
**Основные проблемы прав
человека на международном
уровне в Республике Казахстан**

В статье рассматриваются проблемы прав человека, возникающие в связи с подготовкой комплексной системы, методологической основой работы, связанной с защитой прав человека, на международном уровне, как иностранных, так и отечественных исследований науки. В ходе исследования был проведен анализ системы, репутации и других научных методов. Большое значение придается международной защите прав человека в Республике Казахстан. Авторами был проведен анализ сложной системы органов и организаций РК.

Ключевые слова: Конституция РК, законы Республики Казахстан, права человека.

**ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ДЕНГЕЙДЕ АДАМ
ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУ**

Қазақстан Республикасы заңдары қоғамдық қатынастарды жөнге келтіріп, реттеп, қоғам мүддесіне зиян келтіруге әрекеттерге тыйым салып, олармен ымырасыз күрес жүргізуге бағытталған. Сондықтан да жеке тұлғалар Қазақстан Конституциясының, Қазақстан заңдары қағидаларын, талаптарын терең түсініп, мүлтіксіз орындайды, өздері ғана орындап қоймай заңдарды жүзеге асыруға атсалысады. Қоғамдық тәртіпті сақтауда басқа да заң бұзушылықпен күреседі. Азаматтардың белсенді қатынасуы қазіргі кезде ерекше маңызға ие. Жеке тұлғалар, азаматтардың борыштарына, міндеттеріне неғұрлым сапалы түрде қараса, соғұрлым мемлекет, қоғам және жеке тұлға ара-қатынасының нәтижесі жемісті болмақ.

Қазіргі кезең – ірі тарихи өзгерістер заманы. Қазақстан Республикасының халықтары тарихи дамудың жаңа серпінінде өркениетті демократиялық қоғамды бірден батыл таңдап алды.

Еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауында «Біз жаңа мемлекетті, жаңа нарықтың экономикасы мен жаңа демократияны көптеген өзге де жас мемлекеттер осы тәрізді жолды басынан кешіп те – үлгерген уақытта құру үстіндеміз».

Қазақстан Республикасының Конституциясы Республика аумағына келген шетел азаматтарының және азаматтығы жоқ адамдардың құқықтық мәртебесін белгілейтін негізгі принциптерді бекітті. Егер Конституцияда, заңдар мен халықаралық шарттарда өзгедей көзделмесе, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар да азаматтар үшін белгіленген құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, міндеттілік атқарады (12 бап, 4-тармақ).

Қазақстан Республикасы Президентінің «Шетелдік азаматтың құқықтық жағдайлары туралы» Жарлығында шетелдіктердің конституциялық мәртебесі нақтыланады. Онда шетелдік азаматтардың республикадағы мәртебесі туралы халықаралық шарт нормаларының басымдығы орнықтырылды. Егер Қазақстан Республикасының халықаралық шарттар мен шетелдік азаматтардың құқықтық жағдайлары туралы жарғыдағыдан өзге ереже белгісіне, халықаралық шарттағы ереже қолданылады. Жарлық шетел азаматы және азаматтығы жоқ адам ұғымына түсінік береді. Қазақстан Республикасының азаматтары болып табылмайтын, өзге мемлекеттің азаматы

екендігі дәлелденген адамдар Қазақстан Республикасындағы шетел азаматы деп танылады. Қазақстан Республикасының азаматы болып табылмайтын және өзге мемлекеттің азаматы екендігіне дәлелдемесі жоқ азаматтар азаматтығы жоқ адамдар деп танылады.

Президент Жарлығында Қазақстан Республикасындағы шетелдік азаматтардың құқықтық жағдайының принциптері берілді. Олар мыналар болып табылады:

1. Қазақстан Республикасындағы шетелдік азаматтар да Конституцияда және заңдарда белгіленген барлық құқықтар мен бостандықтарға ие және барлық міндеттерді атқарады. Қазақстан Республикасы Конституциясының II бөлімінде 31 бап бар. Оның 17 бабында Қазақстан Республикасы азаматтары мен шетел азаматтарына бірдей берілген құқықтар мен бостандықтар атқарылар міндеттер туралы айтылады. Бұл берілетін құқықтар мен бостандықтар, атқарылатын міндеттер туралы баптар. Бұл баптарда «шетелдік азамат» термині қолданылмайды, «әркім», «барлығы», «ешкім» деген сөздер пайдаланылады.

2. Шетелдік азаматтардың құқықтары бостандықтары мен міндеттері Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарымен белгіленуі мүмкін. Халықаралық шарттар Қазақстан Республикасы Конституциясы мен заңдарынан туындайтын ережелер белгілеуі мүмкін. Халықаралық шарттарда Қазақстан Республикасы заңдарында қарастырылғаннан өзге ережелер болуы мүмкін. Егер мұндай шарттар Парламентке бекітілетін болса, ондағы ережелердің Қазақстан Республикасы заңдарындағы ережелерден басымдығы болғаны.

3. Қазақстан Республикасындағы шетел азаматтарды шығу тегіне, әлеуметтік және мүлктік жағдайларына нәсілдік және ұлттық белгісіне, жынысына, біліміне, тіліне, дінге қатысына, руына және қызмет сипатына қарамастан заң алдында тең. Бұл жалпы ереже алайда, Қазақстан Республикасында танылған халықаралық шарттарда, халықаралық құқықтық актілерде жекелеген топтарға орай нақтылануы мүмкін. Демек, дипломатиялық қатынастағы шетелдік азаматтардың құқықтық мәртебесі қатардағы шетелдік азаматтарға біраз өзгелеу.

4. Шетелдік азаматтар өздеріне берілген құқықтары мен бостандықтарын Қазақстан Республикасының мүддесіне, Қазақстан азаматтарының және оның аумағында тұратын басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарына және заңды мүдделеріне зиян келтірмейтіндей етіп пайдаланулары тиіс. Сонымен бірге Қазақстан

Республикасының Конституциясы мен заңдары шетелдік азаматтарға олар абыройымен орындауға тиісті міндеттер жүктейді. Заңды бұзған жағдайда шетелдік азаматтар тең құқықтық негізде заңдық жауаптылыққа тартылады. Бұл туралы тиісті заңдарда айтылған.

Шетелдік азаматтар: 1) Қазақстан Республикасында тұрақты тұратын және 2) Қазақстан Республикасында уақытша тұратын болып екіге бөлінеді. Ішкі істер органдары тұрақты тұруға рұқсат берген шетелдік азаматтар тұрақты тұратындар деп есептеледі. Қазақстан Республикасында өзге заңдық негізде тұратындар Қазақстан Республикасына уақытша келгендер деп танылады. Олар Қазақстан Республикасына келуге рұқсат етілген белгілі бір мерзімі өткеннен кейін Қазақстан Республикасынан кетуі тиіс. Президенттің «Шетелдік азаматтардың құқықтық жағдайлары туралы» Жарлығы белгілі бір жағдайларда шетелдік азаматтыққа Қазақстан Республикасынан кетуге рұқсат етілмеуі мүмкін.

Кетуге: а) мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қоғамдық тәртіпті немесе халықтың денсаулығын сақтау мүддесіне; ә) Қазақстан азаматтарының заңды құқықтары мен мүдделерін қорғау мақсатында; б) егер шетелдік азамат Қазақстан Республикасының тұтастығын бұзуға шақырса; г) егер террорлық әрекеті үшін сотталса және т.б. жағдайларда рұқсат етілмейді.

Шетел азаматы Қазақстан Республикасының бұған өкілеттігі бар мемлекеттік органдардың басқа мемлекетке баруға рұқсат еткендігі туралы төлқұжатқа соққан белгісі бойынша еркін шыға алады. Шетелдік азаматтың елінің келісімі негізінде шығуының басқа да тәртібі белгіленуі мүмкін.

Белгілі бір жағдайларда шетелдік азаматқа Қазақстаннан шығуға рұқсат етілмейді. Рұқсат етпеу: а) егер шетелдікті қылмыстық жауаптылыққа тартуға негіз болса – істі жүргізу аяқталғанша; ә) егер қылмысы үшін сотталса – жазасын өтегенге дейін; б) егер сот жүктеген міндеттемені орындаудан.

Көрсетілген тыйымдар шетелдік азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын шектеу болып табылмайды. Олар адам құқығы туралы халықаралық актілерге қайшы келмейді. Олар Қазақстан мемлекеті органдарының жалпыға бірдей белгіленген заң нормаларына негізделген.

Қазақстан аумағында құқық бұзған шетелдік азаматтар, республиканың азаматтары сияқты жалпы негізде жауаптылыққа тартылады. Сонымен бірге шетелдік азаматтар солар үшін арнайы белгіленген келу тәртібін сақтауы тиіс. Шетелдіктерге құжатсыз тұруға рұқсат етілмейді.

Белгілі бір жағдайда шетелдік азаматтар республика шегінен күштеп шығарылуы мүмкін. Мұндай шаралар, егер шетелдіктің әрекеті мемлекеттік қауіпсіздік мүддесіне қайшы келсе, егер бұл халықтың денсаулығын және имандылығын қорғауға қажет болса және т.б. жағдайларда қолданылады.

Адам құқығын қорғап, бостандығын ардақтау азаматтардың лайықты өмір сүріп, байрақты тұрмыс кешуіне кепілді қалыптастыру әлемдік қауымдастыққа көшіп, ұластырған тәуелсіз Қазақстанның алдына қойған асыл мұраты. Ендеше әрбір адамзаттың экономикалы әлеуметтік мәдени және саяси да жеке құқықтарын еркін пайдалана алатындай қалыптастырып, халықаралық конвенциялар мен абырой таластырап күн де алыс емес шығар.

Мемлекеттегі заңды, атқарушы және сот билігі арасындағы қарым-қатынасты, қызмет функцияларын баяндай отырып, мемлекеттік биліктер арасындағы өзара байланыс, оның қалыптасуы мен реті мемлекеттің тарихи және ұлттық ерекшелігімен экономикалық саяси әлеуметтік құралымен байланысты екенін аңғарамыз.

Тарихи тәжірибе және осы заманғы практика билік бөлісу концепциясының құқықтық мемлекет құрудағы негізгі буын екенін билік бөлісуі қағидаға ғасырлар бойы күшін жоймайтынын дәлелдеп отыр.

Билік бөлісу принципін негізінен көптеген мемлекеттердің конституциясы механизмнің тұрақты негізіне айналған.

Мемлекеттік биліктер арасындағы өзара қатынастың конституциялық түрі, оның құрылуының жағдайлары және қызметінің реті мемлекеттің тарихи ерекшелігіне және ұлттық дәстүрлеріне, экономикалық, саяси және әлеуметтік құрылымымен тығыз байланысты дамиды. Сол сияқты біздің Республикамыздың Конституциясының мазмұнына да ұлттық ерекшеліктерінің әсері мол.

Құқықтық мемлекет теориясының бір жағы оның билік қайнар көзі халықта, мемлекет халыққа бағынышты болуы керек, жеке адамдар бостандығы кепілді түрде іс жүзіне асырылып отырылуы керек деп білінуде.

Ал құқықтық мемлекет пен демократия мейлінше тығыз байланысты. Өйткені, демократия жоқ жерде құқықтық мемлекетке де орын жоқ. Шын мәнісіндегі халық билігін құруда мемлекет қоғамға бағынышты болуы керек. Ол сондай-ақ заң жүзінде халықтың еркін жариялаушы саяси ұйым болуы керек. Бірақ осы уақытқа дейін құқықтан гөрі мемлекетке баса назар аударып келеді. Ал құқықтық мемлекеттің құралы ретінде

ғана көрінеді. Осының салдарынан азаматтарға құқықтар мен бостандықтарды беретін мемлекет болып сезіледі және сол көзқарас толық қалыптасады. Мұның өзі халықтың мемлекетке кіріптарлығына алып келеді.

Сонымен қазір қоғамда құқықтық мемлекет бар ма, жоқ па деген сұраққа оның іргесі жаңадан қалана бастады дей аламыз.

Жаңадан құрылып жатқан құқықтық мемлекет қалыптасып болуы жағынан ұзақ уақытқа созылады. Өйткені оның қалыптасып дамуы көптеген ішкі және сыртқы факторларға байланысты.

Халықаралық құқық пен халықтық құқық арақатынасы тақырыбына келгенде Қазақстан Республикасы бірнеше жылдар бойы Кеңес Одағының құрамында болып, өзіндік халықаралық қызметте құқық жүргізуден шеттеліп отырды, тек 1990 жылы ғана халықаралық құқықтың белсенді субъектісі болып табылды. Осы уақытқа дейін ертеде тұйықталған кеңестік құқықтық мемлекет екі маңызды субъектілердің арасында (мемлекет пен азамат) қарым-қатынас орнағанда, осы қарым-қатынаста азамат үнемі жеңіліс тауып отырды, маңызды қоғамдық қатынас орнатушы үшінші халықаралық бірлестік келді. Енді біздің мемлекетіміз өзін Конституцияның 1-ші бабына сәйкес «Ең жоғарғы құндылығы адамзат баласы болып табылатын әлеуметтік, құқықтық, кеңестік, демократиялық мемлекет», азаматтардың құқықтары мен еркіндігін қамтамасыз ететін, халықаралық құқық нормалары мен қағидаларына сәйкес өз заңнамасын іске асыруды міндеттейтін мемлекет деп бекітті. Сондықтан да посткеңестік елдер алдында, мемлекет пен құқық дамуының кезек күттірмейтін бірінші кезеңінде өз құқығын халықаралық деңгейге, одан кейін мүмкіндігінше жетілдірудің кезекті сатыларына жеткізу міндеті тұр.

Халықаралық және ұлттық құқық қатынастары мәселелерін зерттеу бірте-бірте юриспруденцияға толық бағытпен ауысады және аталған жұмыс осы мәселені талдауға талаптанған тұңғыш жұмыстардың қатарына жатады. Адам өз бостандығы, құқығы және мүддесін қанағаттандыру үшін күресі нормативтік-құқықтық құжаттарда айқын көрінеді. Оларға мына құжаттарды жатқызуға: «Великая партия вольностей (1215), «Англия құқық туралы петиция (1628), X. Корпус Акт» (1679), «Америка Құрама Штаттарының тәуелсіздігінің Декларациясы (1776), соның ішіндегі атап айтарлық бүкіл ұлт ұйым қабылданған «Адам құқығының жалпы декларациясы» (10 қаңтар, 1948 жыл).

Қазіргі замандағы демократиялық мемлекеттерде адам құқығы мен бостандығына мемлекеттің ішкі құқығы және халықаралық құқығымен кепілдік беріледі. Қазақстан Республикасының Конституциясының 4 бабының үшінші тармақтарында былай көрсетілген «Республика бекіткен халықаралық шарттардың республика заңдарының басымдығы болады және халықаралық шарт бойынша оны қолдану үшін заң шығару талап ету жағдайда басқа реттерде тікелей қолданылады», байқап отырсақ, халықаралық шарт ұлттық заңмен жоғары тұр.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін жариялағаннан бері адам құқығы мен бостандығының сан қырлы жақтарын қамтамасыз етуде алға ұмтылушылық байқалуда. Тәуелсіз егеменді мемлекет ретінде өмір сүріп жатқан жылдар ішінде адам құқығы мен бостандығына кепілдік берілетін заңдар жүйесі қалыптасуда. Бірақ осы заңдар іс жүзінде толық қолдануы жайында сөз қозғауға әлі ерте.

Адам құқығы мен бостандығының тұрақты қалыптасуында мемлекеттен алатын орны өте маңызды. Қоғамда өмір сүретін адамдар келісіміне келіп мемлекет құруға бел байлады және өз құқықтарын мемлекет тарапынан қамтамасыз ететін кепілдікке айырбастайды – дейді Т. Гоббе.

Мұнда адамдар жаратылыс құқынан айырылып, оның орнына азаматтық бостандыққа ие болады. Әрине адам құқығы мен бостандығы абсолютті болуы мүмкін емес, оның мемлекет анықтайтын жаратылыстық шегі бар, себебі ол барлық адамдар үшін тиеселі – деп тұжырымдайды Аристотель.

Жеке тұлға құқықтары мен бостандықтарын іске асыру процесінде мемлекет бір жақты

бақылаушы ретінде көрінбейді. Керісінше қоғам мүшелеріне тең әсер етуші ретінде көрінеді, яғни жеке қоғам мүшелеріне эгоистік мүдделерін жалпы бірдей қылып келістіреді және осы жерде оны шешуде құқықтық әдіс амалдарды қолданылады. Мұнда мына формуланы алға қою керек: «Өзіңе біреу қалай қарым-қатынас жасауы керек деп ойласаң, оған да солай жаса».

Мемлекет маңыздың бір ұшы адамдар арасындағы өзара жауап күтушілікті тудыруында. Адамдар әлеуметтік жағдайда қатынас сипат алады. Мемлекет Конституциясы белгілі бір шек қою мүмкіндігіне ие болады. Оған дәлел ретінде Қазақстан Республикасының Конституциясы 12 бабында 5 тармағын алайық: «Адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы басқа адамдардың құқықтары мен қоғамдық имандылыққа нұқсан келтірмеуі тиіс». Осы жерде Аристотель тұжырымының, яғни адам құқығы мен бостандығының абсолюттік еместігіне шек келтірмеуіміз керек. Мемлекет басшысы ретінде Республика Президенті адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының рәмізі әрі кепілі.

Қорыта айтсақ, «Біздің алға қарай тұрақты жылжуымыздың басты шарты – алға қойылған мақсаттарға қол жеткізудегі біртұтастығы, халықтың барлық жіктері мен топтарының қажеттіліктерін дұрыс ескеруге, басымдықтарды дәл айқындап, олардың іске асырылуын қамтамасыз етуге қабілетті болсақ, онда бұл ақиқатқа айналады. Мұны мемлекетіміздің халықтың жекелеген топтарымен және жекеше сектормен ынтымақтастығы негізінде іске асыру қажет».

Әдебиеттер

- 1 Поленина С.В. Взаимодействие международного и национального права в условиях прямого действия Конституции Российской Федерации // <http://www.koroboff.spb.ru/EUROPE/851400379.html>
- 2 Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: Учебник. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – 371 с.
- 3 Васильев А.М. О системах советского и международного права//Сов. гос. и право. – 1985. – №1. – С. 65.
- 4 Освободившиеся страны и международное право / И.Р. Блищенко, М.Н. Копылов, В.В. Любомудрова и др. – М.: Междунар. отношения, 1987. – 261 с.
- 5 Кант И. Метафизические начала учения о праве//Соч.: в 6 тт. – М., 1966. – Т. 4. – С. 109.
- 6 Василенко В.А. Основы теории международного права. – Киев: Выща школа, 1988. – 288 с.

References

- 1 Polenina S.V. Vzaimodejstvie mezhdunarodnogo i nacional'nogo prava v uslovijah prjamoego dejstvija Konstitucii Rossijskoj Federacii // <http://www.koroboff.spb.ru/EUROPE/851400379.html>
- 2 Lukashuk I.I. Mezhdunarodnoe pravo. Obshhaja chast': Uchebnik. – M.: Izd-vo BEK, 1996. – 371 s.
- 3 Vasil'ev A.M. O sistemah sovetskogo i mezhdunarodnogo prava // Sov. gos. i pravo. – 1985. – №1. – S. 65.
- 4 Osobodivshiesja strany i mezhdunarodnoe pravo / I.R. Blishhenko, M.N. Kopylov, V.V. Ljubomudrova i dr. – M.: Mezhdunar. otnoshenija, 1987. – 261 s.
- 5 Kant I. Metafizicheskie nachala uchenija o prave//Soch.: v 6 tt. – M., 1966. – T. 4. – S. 109.
- 6 Vasilenko V.A. Osnovy teorii mezhdunarodnogo prava. – Kiev: Vyshha shkola, 1988. – 288 s.